

kan het civilisatieproces van richting veranderen?

Christien Brinkgreve
Michel Korzec

Ons artikel *Margriet weet raad* eindigde met de vraag of het mogelijk was om onze bevindingen te interpreteren met behulp van Elias' theorie over het beschavingsproces. We gaven enkele, zeer summier aangegeven, interpretaties van onze resultaten vanuit Elias' theorie, die echter met elkaar in tegenspraak waren. We besloten het artikel met de belofte hier later uitvoeriger op in te gaan.

Dit alles vormde voor Cas Wouters een aanleiding ons probleem te willen oplossen en daar zijn we hem natuurlijk dankbaar voor. Wouters heeft zonder meer gelijk als hij stelt dat we Elias' opvattingen op onaanvaardbare wijze hebben gesimplificeerd door het beschavingsproces te beschrijven als een proces van *toenemende* beheersing: ook het gelijkmatiger en vanzelfsprekender worden van de zelfbeheersing beschouwt Elias in *Ueber den Prozess der Zivilisation* als aspecten van het beschavingsproces.

Wouters' artikel kan gelezen worden als een zeer boeiende uitwerking van een van onze interpretaties: de stelling dat een vermindering van restricties en expliciete verboden een grotere mate van (zelf)beheersing zou vereisen en aldus als een toegenomen "beschaving" gezien zou kunnen worden. Maar Wouters verworpt krachtig onze stelling dat ook een andere interpretatie mogelijk is. Zijn artikel heeft ons op dit punt niet tot andere gedachten kunnen brengen.

Het is moeilijk om in een discussie als deze niet in herhalingen van argumenten en voorbeelden te vervallen. Om dit enigszins te vermijden willen we allereerst onze kritiek op Cas Wouters illustreren aan de hand van de wijze waarop een ander aspect van Elias' werk gebruikt zou kunnen worden voor een beschrijving van de jongste geschiedenis: de centralisatieprocessen op wereldniveau sinds de tweede wereldoorlog. Zoals bekend gaat *Ueber den Prozess der Zivilisation* over het beschavingsproces in samenhang met processen van toenemende interdependentie, centralisatie, staatsvorming. Parallel aan de vraag of we recente ontwikkelingen in gevoel en gedrag nu moeten interpreteren als een voortgang of als een richtingsverandering van het beschavingsproces, kunnen we ons ook afvragen of er sprake is van een voortgaande centralisatie, een voortzetting van het proces van monopolisering van bevoegdheden door centrale instanties en van integratie van mensen in grotere economische, politieke en culturele eenheden.

Ook op deze vraag zijn verschillende antwoorden mogelijk, afhankelijk van perspectief, definities, operationalisering. Laten we één mogelijk antwoord schetsen. Sinds de tweede wereldoorlog is de economische interdependentie op mondiaal niveau enorm toegenomen. De ontwikkeling op het gebied van de communicatie brengt steeds meer mensen steeds vaker met elkaar in contact. Er is sprake van een proces van monopolisering van bevoegdheden door regionale, nationale en supranationale organen, bevoegdheden die vroeger bij "lagere" organen berustten. De Verenigde Naties, de EEG, de Navo, de Opec; het zijn alle bewijzen voor de juistheid van een theorie van voortgaande verflechting en integratie. Alle bedenkingen die tegen deze theorie ingebracht zouden kunnen worden, kunnen zo gehanteerd worden dat ze zich ontpoppen als bewijsmateriaal vóór de theorie. Zo is de dekolonisatie alleen in schijn in tegenspraak met de theorie van toegenomen integratie en monopolisering; brengt het neokolonialisme niet juist een grotere interdependentie tussen vroegere kolonie en moederland met zich mee? Zo vormt de proliferatie van kernwapens alleen maar ogenschijnlijk een desintegratieproces in een wereld die overzichtelijk verdeeld leek in twee blokken: geconfronteerd met de gevaren van een kernoorlog zien we immers dat ook de supermogendheden zich in toenemende mate gaan binden aan internationale afspraken en besluiten van supranationale organen.

Het bovenstaande is natuurlijk een karikatuur van een wijze van werken waarbij het begrip centralisatie zo ruim wordt geïnterpreteerd dat het evengoed decentralisatie kan omvatten, en het begrip integratie zo wordt beschouwd dat ook duidelijke desintegratieprocessen als integratie kunnen worden opgevat. Maar al is dit een karikatuur, het procédé is ons inziens niet zo verschillend van de manier waarop Cas Wouters met het begrip beheersing omgaat.

"Wanneer men de term beheersingen los van dit (empirisch) materiaal beziet, is er bij een statische benadering inderdaad sprake van dubbelzinnigheid (kan beheersing zowel "repressie" betekenen als "meester zijn"). Bij een dynamische niet meer." Immers, als mensen hun spontane opwellingen leren onderdrukken is hun zelfbeheersing toegenomen. Als ze vervolgens - aldus Wouters - leren deze spontane opwellingen beheerst te uiten, dan is hun zelfbeheersing opnieuw toegenomen. En voor beide gevallen kan het woord beheersing gebruikt worden. Natuurlijk kan men het begrip beheersing telkens definieren door te verwijzen naar empirisch materiaal. Maar als die verwijzingen op zeer uiteenlopende gedragingen betrekking hebben zal het begrip bezwijken onder de verschillende, soms strijdige, betekenissen.

De twijfels waarover wij in ons artikel schreven hadden geen betrekking op het feit dat Elias' theorie dubbelzinnig zou zijn maar op het feit dat het begrip beheersing zodanig "gerekt" kan worden dat men altijd een voortgang van het beschavingsproces kan constateren. Want, indien zowel het strikter worden van de voorschriften als de versoepeling van de regels, het "losser

worden van de zeden", geïnterpreteerd kan worden als een voortgang van het civilisatieproces, kan er dan ooit sprake zijn van een richtingsverandering in dit proces?

Het civilisatieproces bij Elias heeft - zoals Wouters terecht opmerkt - meer aspecten dan alleen maar een *toename* van beheersingen. Om de richting van het proces vast te stellen moeten we zeker verschillende criteria, in hun onderlinge samenhang, beschouwen. Wat zijn nu deze criteria, hoe is het verband tussen deze criteria, en hoe hanteer je ze opdat een zinnige uitspraak over voortgang dan wel ombuiging van het beschavingsproces mogelijk wordt?

Het lijkt af en toe alsof "gematigde beheersing" het belangrijkste criterium voor Wouters vormt:

"Niet een toe- of afname van zelfbeheersingen vormt hét criterium voor een hoger of lager beschavingsniveau, maar het criterium is veeleer een "gematigde" beheersing".

Dit criterium komt in al zijn opsommingen terug - soms als "gelijkmatigheid" soms als "Verringerung der Kontraste" - aangevuld met andere criteria, in steeds wisselende bezetting, zoals: hoger beheersingsniveau, verinnerlijking van beheersingen (van "Fremdzwang naar Selbstzwang", het vanzelfsprekend en automatisch worden van dwangen), "Vergrößerung der Spielarten" (ge-nuanceerder worden van gedrags- en affectregulering, geschakeerder worden van regels), toenemende identificatie, differentiatie, individualisering, reikwijdte (uitgebreidheid van beheersingen).

De opsomming doet al wat rommelig aan, maar problemen komen pas goed naar voren bij pogingen tot toepassing van al die criteria. De criteria zijn zo vaag dat men moeiteloos de gewenste richting voor het beschavingsproces daarmee kan markeren. Maar even makkelijk kan men de omgekeerde richting met deze criteria aflezen.

Neem bijvoorbeeld het criterium "gelijkmatigheid" van emotie-uitingen. Depressieve mensen zijn vaak erg beheerst, getemperd, gematigd. Door een psychoanalyse kunnen ze leren meer gevoelens toe te laten en deze beter te uiten: dit zou wijzen op een hogere mate van beheersing, op een hoger beschavingsniveau. Maar de gevoelens worden wel vaak minder vlak, feller, de contrasten groter: wijst dit niet op een "vergroting van contrasten", dus op een lager beschavingsniveau?

Tegengestelde ontwikkelingen kunnen gezien worden als verschillende aspecten van het beschavingsproces. De criteria van "beschaving" worden hierbij niet zozeer gebruikt om het voortgaan van het beschavingsproces te toetsen, de criteria worden eerder bekeken in het licht van het uitgangspunt dat het beschavingsproces in dezelfde richting voortgaat.

De gedragingen waarop Cas Wouters met de term "informalisering" doelt zijn volgens hem te begrijpen en te verklaren met behulp van de notie "Vergrößerung der Spielarten". Door het onder deze noemer te brengen kan hij vaststellen (wat Elias zelf niet deed) dat het civilisatieproces zich in dezelfde richting heeft voortgezet.

Elias daarentegen vertoonde de neiging om de toenemende informalisering van omgangsvormen op te vatten - aldus Wouters - als een afname van affectbeheersingen en affectreguleringen. Ligt het nu voor de hand om de gedragingen die Wouters onder "informalisering" plaatst, te rangschikken onder "Vergrößerung der Spielarten?"

Een verdwijnen van schakeringen en nuanceringen valt evengoed te constateren. Natuurlijk is deze tegenwerping te ondervangen door te wijzen op een ander criterium: "Verringerung der Kontraste". Maar kan een theorie op deze wijze niet altijd bevestigd worden, door te werken met elastische begrippen en vage criteria, door dan weer eens het ene dan weer het andere criterium zwaarder te laten wegen, of het materiaal te scharen onder het aspect dat goed "past".

We willen met deze kritiek niet beweren dat men in de sociologie de eis van scherpe criteria altijd kan stellen, of dat men aan de eis van falsifieerbaarheid onder alle omstandigheden moet vasthouden. Zeker in de sociologie is deze laatste eis in veel gevallen een onhaalbare zaak - de meeste onderzoeken zijn niet hypothesetoetsend van aard -, en bovendien onvruchtbaar: veel interessante vragen en denkbeelden zullen we terzijde moeten schuiven als we de eis van falsifieerbaarheid onverminderd willen handhaven.

Een vereiste waarop ons echter geen korting toelaatbaar lijkt is een houding van wantrouwen en twijfel; een zoeken naar weerleggingen en niet slechts naar bevestigingen, een speuren naar tegenvoorbeelden en verklaringsalternatieven.